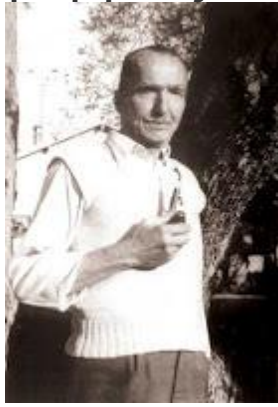

«Η έννοια της αρνησιθρησκίας στο Νίκο Καζαντζάκη»

Η Διεθνής Εταιρεία Φίλων του Νίκου Καζαντζάκη διοργανώνει διάλεξη με θέμα: **«Η έννοια της αρνησιθρησκίας στο Νίκο Καζαντζάκη».**

Ομιλητής ο **Χριστόφορος Αρβανίτης**, δρ. Θεολογίας - Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Καθηγητής της Ανωτάτης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας της Κρήτης.

Η εκδήλωση θα πραγματοποιηθεί **σήμερα Πέμπτη, 09 Φεβρουαρίου 2012** και ώρα **19.00μ.μ** στο αμφιθέατρο **3ου Λυκείου**, Δημοκρατίας 12, Ηράκλειο.

Δρ. Χρ. Αρβανίτη, Η έννοια της αρνησιθρησκίας στο Νίκο Καζαντζάκη- Ιστ. Θεολόγων Κρήτης

«Σωτηρία θα πεί να λυτρωθείς απ'όλους τους σωτήρες' αυτή'ναι η ανώτατη λευτεριά, η πιό αψηλή, όπου με δυσκολία αναπνέει ο άνθρωπος. Αντέχεις;».[1]

Εισαγωγικά

Παρότι ο Καζαντζάκης δεν αρνείται το μεταφυσικό σταθερό έρεισμα του θρησκευτικού φαινομένου, εντούτοις αναζητεί μέσα από ένα διαρκή αγώνα, έξω από συστήματα και θρησκευτικές εμπειρίες, το υπαρξιακό νόημα της εμπειριστάτης ανθρώπινης φύσης και θέλησης, στην τραγωδία της ανθρώπινης ύπαρξης και του ανθρώπινου δράματος. Σε αντίθεση με τη θεολογία του χριστιανισμού σύμφωνα με την οποία ο σαρκωμένος Θεός μετατοπίζει τον άνθρωπο από το φόβο της θεϊκής παρουσίας, προς την ελπίδα και την ελευθερία, ταυτίζοντας τις έννοιες σωτηρία και ελευθερία, ο Καζαντζάκης θεωρεί ότι ο χριστιανικός Θεός κατά την Σάρκωσή του, εγκλωβίζεται στην Ιστορία και θέτει, κατ'αυτόν τον τρόπο, τον εαυτό του εκτός του ανθρώπινου αγώνα για ελευθερία. Ως εκ τούτου η καζαντζάκεια ελευθερία εκλαμβάνεται και κατανοείται ως έννοια τελείως υπερβατική ιστορικά, αλλά και παράλληλα απολύτως υπαρξιακή. Η ανθρώπινη ύπαρξη δεν δικαιώνεται ούτε μέσα από την ιστορική της παρουσία, έχοντας αρχή και τέλος, αλλά ούτε και από τον αν κατορθώνει η όχι να καταγραφεί ιστορικά.

Μελετώντας τα έργα του γίνεται κατανοητό ότι καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της καζαντζάκεια αντίληψης διαδραματίσε ο Bergson. Στην Οδύσσεια του ο Καζαντζάκης ως Οδυσσέας, μετατρέπει το κυρίαρχο πόθο του για ελευθερία σε πάθος, για την αναζήτησή της. Αυτή η ίδια η ελευθερία ταυτίζεται με το είναι του ανθρώπου, καθώς η μεταφυσική της κατάκτηση από τον άνθρωπο αποτελεί την οντολογική κατάκτηση του ίδιου του ανθρώπου, αυτού καθ'εαυτού. Η πρακτική και πολιτική της κατάκτηση εννοείται μέσα από την κατανόηση του γεγονότος ότι κάθε άνθρωπος ενεργεί τα πάντα μέσα στα ηθικά και νομικά πλαίσια που ορίζει ο ορθός λόγος.

Η ελευθερία αποτελεί το κατ'ουσίαν και κατά φύσιν του ανθρώπου. Ελεύθερος κατά φύσιν είναι αυτός ο οποίος έχει κατακτήσει την ελευθερία κατά το είναι του. Ελεύθερος είναι αυτός που είναι αφέντης του εαυτού του. Ο Καζαντζάκης, ασπασζόμενος τη φράση του Αριστοτέλη: «ἐλεύθερος ὁ αὐτοῦ ἕνεκα καὶ μὴ ἄλλον ὦν»[2], καταλήγει στη διαμόρφωση της τελικής φράσης του: «Δεν ελπίζω τίποτα, δεν φοβούμαι τίποτα, είμαι λήφτερος», οικειοποιούμενος σχεδόν αυτολεξεί τη φράση από τον Κύπριο κυνικό φιλόσοφο Δημόνακτα: «Ἄλλ'ἐκείνον νομίζω (ἐλεύθερον) τὸν μῆτε ἐλπίζοντα τι μῆτε δεδιότα»[3].

Στην καζαντζάκεια *Ασκητική*, ο υπεράνθρωπος άνθρωπος αγωνίζεται, παραδόξως, για την επαναφορά του Θεού επί της γης. Στην Οδύσσεια, αυτή η «παράδοση» καζαντζάκεια θεοτική διέγερση, μέσα από ένα συνδυασμό ασκητικής και πάθους, συλλογικότητας και ατομικότητας, εκδηλώνεται ποιητικά, καταθέτοντας ουσιαστικά το ανέφικτο της πραγμάτωσης και το ματαιόδοξο του σχεδιασμού της ανθρώπινης περιπλάνησης. Και βεβαίως, αν στο Ζορμπά, η αθωότητα του αγροτικού περιγύρου και η αγαθότητα της λαϊκής σοφίας σπεύδουν να αγκαλιάσουν τις μεγάλες φιλοσοφικές ιδέες, επαναφέροντας την έννοια και την επιδίωξη του υψηλού της Ασκητικής, το ίδιο και σε μεγαλύτερη ένταση διαπιστώνουμε τόσο στον «Καπετάν Μιχάλη» όσο και στο «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται». Έτσι, ο καζαντζάκιος λόγος ανάγεται σε ιδεολογικό μύθο, ο οποίος σιγά-σιγά έρχεται να αποξενώσει κατά κάποιο τρόπο το όλο έργο από τη ιστορική πραγματικότητα της εποχής του, κατ'επέκταση δε να τον περιορίσει σε ηθικογραφικές εικόνες και να τον καθοδηγήσει μέσα από αφηρημένες αναγωγές. Στον *Καπετάν-Μιχάλη* θα επικρατήσει η αφοσίωση του ανθρώπου στα καθολικά ιδανικά της ατομικής μοίρας έναντι της εθνικής διάστασης, της εξέργεσης του κρητικού λαού το 1889 κατά των Τούρκων και στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* αναζητείται ο

Θεός εκείνος, ο οποίος ως υπέρτατη αρχή θα υπερκεράσει την ανθρώπινη ζωή, χωρίς να αγνοήσει τα κοινωνικά προβλήματα που δημιουργεί η κοινωνική αδικία.

Ο Χριστός στον Καζαντζάκη

Το πρόσωπο του Χριστού θεωρείται από τον Καζαντζάκη, κατά τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, ως «το τελευταίο πρότυπο του αγωνιζόμενου ανθρώπου, που πέρασε όλα τα στάδια της μετουσίωσης της σάρκας σε πνεύμα, της υποταγής του ανθρώπου στον Θεό και τον έφερε με την σταυρική του θυσία στην κορυφή της εξάντλησης, στον Θεό. Τον θεωρεί ακόμη Θεό και Σωτήρα, γιατί κηρύχνει την αγάπη, την ειρήνη, την ισοτιμία και την αλληλεγγύη μέσα σ' ένα κλίμα σκληρότητας που έχει επιβάλλει η αυτοκρατορική Ρώμη. «Σας φέρνω γράφει «την ειρήνη, με τα κάτασπρα ποδάρια της ως τα σφυρά μες'τα αίματα είναι βουτηγμένα».[4]

Ο Καζαντζάκης οραματίζεται έναν αγωνιστή Χριστό μέσα από το χριστιανικό υπερανθρωπισμό που τον διακατέχει. Ενδιαφέρεται περισσότερο για την ανθρώπινη φύση του Ιησού. Ενδιαφέρεται για τον Ιησού ως άνθρωπο αγωνιστή με ζωντανία και ορμή δημιουργική που οδηγείται με πείσμα στο Γολγοθά και στην Σταύρωση.[5] Κατά τον Ν. Πουλιόπουλο: «Αυτό είναι για το συγγραφέα το πρότυπο του ανθρώπου που από σάρκα και πνεύμα γίνεται πίστη και θρησκεία...». Παραφράζω στη συνέχεια, εν μέρει, τη γραφή του Πουλιόπουλου: «Απ' αυτή την κορυφή της γνήσιας χριστιανικής πίστης έκρινε το σχολαστικισμό του Μεσσαίωνα ο Καζαντζάκης, όπως επίσης έκρινε και το σύγχρονο χριστιανικό δογματισμό, ως απομακρυσμένα και τα δύο από την αληθινή χριστιανική παράδοση, μοντέλα».[6]

Δεν ενδιαφέρει εδώ να κριθεί η προσέγγιση του Χριστού από τον Καζαντζάκη χριστολογικά, (άλλωστε ο ίδιος στοχάζεται και λογοτεχνεί), ή ακόμη περισσότερο για το αν κατανοείται ο Χριστός νεστοριανικά. Θα ήταν, όντως ζητούμενο, (πράγμα το οποίο όμως δε συμβαίνει εδώ), αν σ' αυτό το κείμενο γίνονταν μια αποκλειστικά δογματική προσέγγιση των κειμένων του Καζαντζάκη για τον Χριστό, με όρους καθαρά θεολογικούς και δογματικούς. Εδώ, όμως, δεν υφίσταται τέτοια μεθοδολογική προσέγγιση, καθώς ακόμη και η προσπάθεια εγκλωβισμού του Καζαντζάκη σε μια τέτοια οπτική θα ήταν αδόκιμη. Εξετάζεται, κυρίως, η αντιθεσμική θρησκευτική ιδιαιτερότητα του καζαντζακικού πνεύματος μέσα από την δομική κατανόηση της άρνησής του να αποδεχθεί συγκεκριμένα όρια και καθορισμένο πλαίσιο κατάφασης του θρησκευτικού. Ερευνάται η ανθρώπινη πλευρά της πρόσληψης του θρησκευτικού, καθώς το θρησκευτικό, αυτό καθαυτό, αποτελεί προϊόν του ανθρωπίνου πολιτισμού με ισχυρές τις προβολές του στο κοινωνικό. Γιαυτό, όσο το θρησκευτικό χειραγωγείται από νόρμες και κανόνες τόσο περισσότερο καθοδηγεί καταπιεστικά τον άνθρωπο, ενώ αντιθετικά, όσο προσλαμβάνεται ως απελευθέρωση από στερεότυπα και κανονιστικές υποχρεώσεις τόσο περισσότερο γίνεται πολιτισμικό εργαλείο δημιουργίας και ελευθερίας.

Ο Καζαντζάκης ορίζει τον ζητούμενο γιαυτόν Ιησού ως τον κοινωνικό Ιησού, τον ανθρωπινό Ιησού, τον Ιησού της ταπείνωσης και της αγάπης. Ως υποκείμενο του θρησκευτικού κατανοείται ότι ενεργεί θετικά στην θεώρηση της θρησκείας ως κοινωνικού και πολιτισμικού φαινομένου. Πιθανόν, και αυτό εξετάζοντας τη χρονολογική σειρά των έργων του γύρω από το θέμα της θρησκείας, να έχει δεχθεί επηρεασμούς από το έργο του Paul Tillich, *Θεολογία του πολιτισμού*, στην πρώιμή του εκδοχή ως *Γύρω από την ιδέα μιας θεολογίας του πολιτισμού*: «η θρησκεία... είναι το μέσον που δίνει ζωή, αλήθεια και νόημα στα πάντα».[7]

Η δομή της σκέψης του Καζαντζάκη γύρω από τον Χριστό επιβεβαιώνει την ιστορική φράση του Συμεών για τον Χριστό ως «σημείον αντιλεγόμενον». Φαίνεται να γνωρίζει το κείμενο του Χρυσοστόμου: «Εγώ πένης διά σε και αλήτης δια σε, επί Σταυρού διά σε, επί τάφου δια σε. Άνω υπερ σου εντυγχάνω τω πατρί, κάτω υπερ σου πρεσβευτής παραγέγονα παρά του πατρός».[8] γιαυτό και στην Ασκητική κάνει λόγο, απότι φαίνεται εντυπωσιασμένος από τη θεολογία του Χρυσοστόμου, για τον Χριστό ως «Μέγα αλήτη».[9]

«Το ρίσκο του Θεού», «είναι ότι δεν μπορεί να στερήσει από τον άνθρωπο το δώρο της αυτεξουσιότητας που του χάρισε όταν τον δημιούργησε, γιατί τότε ο άνθρωπος θα πάψει να'ναι άνθρωπος κι Εκείνος θα πάψει να'ναι Θεός, αφού το δημιούργημα κινείται στην τροχιά της ομοίωσης προς Εκείνον».[10] Αντίστροφα, αλλά όχι αντιφατικά, ο Καζαντζάκης λογοτεχνεί και οικοδομεί μια ανθρωποκεντρική χριστολογία, αναζητώντας τον Χριστό μέσα στον άνθρωπο. Αυτός είναι και ο κύριος λόγος για τον οποίο ένα μέρος της εκκλησίας αρνείται να κατανοήσει τον Καζαντζάκη πρωτίστως ως λογοτέχνη και ελαχίστως ως θεολογούντα. Καταυτόν τον τρόπο, όμως α. αποκαλύπτεται στο εσωτερικό της ένας λανθάνων μονοφυσιτισμός που επανέρχεται δυναμικά, κάθε φορά που υπερτονίζεται η ανθρώπινη φύση του Χριστού και β. αυτοανακηρύσσεται σε κλειστό θεσμικό σύστημα κανόνων, αποδεχόμενη το φορμαλισμό της σωτηρίας και καταργώντας το κατεικονικό δώρο της ελευθερίας προς τον άνθρωπο, αυτοκαταργούμενη ουσιαστικά μέσα από τον ίδιον εγωισμό της θεσμικής αποκλειστικότητας. Αυτή, όμως, η θεσμική αυτοκατάφαση της σωτηριολογικής αποκλειστικότητας δεν της επιτρέπει να νιώσει ότι ο Καζαντζάκης κατακτά την ελευθερία του, παραμένοντας εν συνειδήσει υπαρξιακά τραγικός, όσον αφορά στο ζήτημα περί Θεού.

Ο Καζαντζάκης θαυμάζει τον Ιησού, ιδιότροπως. Μέσα από αυτόν το θαυμασμό εκφράζει την πεποίθηση ότι η πορεία του προς το μαρτύριο, το θάνατο και την Ανάσταση παραμένει η πεμπτουσία μιας πνευματικής στράτευσης. Ο Χριστός του Καζαντζάκη είναι στρατευμένος στη συμφιλίωση και την ανιδιοτελή αγάπη. Αντιστέκεται στην υλιστική ευημερία του μέσου ανθρώπου, στην άνεση, την ανασφάλεια και τη δόξα. Ο Καζαντζάκης επιθυμεί ένα Χριστό προσιτό στους ανθρώπους του εικοστού αιώνα, γιαυτό και εμφανίζει τον Ιησού να αντιδρά σε κάθε είδους εμφανιζόμενης βίας ή προτροπής σε βία:

«Ωστόσο οι κουρελήδες, ξαγριεμένοι, είχαν κυκλώσει τον Ιησού, χτυπούσαν τα ραβδιά τους και φοβέριζαν, κουνούσαν τ'αδειανά καλάθια τους, φώναζαν: -Καλός ο λόγος σου γιέ της Μαρίας, θάνατος στους πλούσιους! -Έμπα κεφαλή να πάμε να κάψουμε το σπίτι του γέρο Ζεβεδαίου. -Όχι να κάψουμε, αντιμιλούσαν άλλοι, να το σπάσουμε, να μοιραστούμε το σιτάρι του, το λάδι, το κρασί, τις κασέλες με την πλούσια ρουχική... Θάνατος στους πλούσιους! Ο Ιησούς κουνούσε απεπλπισμένος τα μπράτσα του, φώναζε: -Δεν είπα αυτό! Δεν είπα αυτό! Αδέλφια, αγάπη! Μά η φτώχεια, φρενιασμένη από την πείνα, που ν' ακούσει! -Έχει δίκιο, ο Αντρέας φώναζαν, πρώτα φωτιά και τσεκούρι, κι ύστερα αγάπη»,[\[11\]](#) προτείνοντας, αγάπη, υπομονή και ελπίδα:

«Έρχονταν κάθε βράδυ, ύστερα από το μεροκάματο, οι φτωχοί και παραπονεμένοι, άκουγαν τόν καινούργιο παρηγορητή, φτωχοί και απαρηγόρητοι έρχονταν, πλούσιοι και παρηγορημένοι γύριζαν στα φτωχοκάλυβά τους. Μετατόπιζε αυτός τ'αμπέλια τους και τα καράβια και τις Χαρές από τη γής στον ουρανό, τους εξηγούσε πόσο πιο σίγουρος είναι ο ουρανός από τη γής, κι η καρδιά των δυστυχισμένων γέμιζε υπομονή κι ελπίδα»,[\[12\]](#)

Ως εκ τούτου, ο Καζαντζάκης, αναζητεί τη λύση σ' αυτό το ζητούμενο έξω από τα θεολογικά και εκκλησιαστικά δεδομένα, θεωρώντας τα ως συστημικά μοντέλα προσέγγισης. Ερμηνεύει και αποδίδει με ελευθερία προσέγγισης,[\[13\]](#) γιατί πιστεύει πως η θεσμικότητα και η θρησκευτικότητα αντιστρέφουν και διαστρε-βλώνουν τον χριστιανισμό.

Κλασσικό παράδειγμα γιαυτή του την προσέγγιση, αποτελεί το έργο του Ο Χριστός ξανασταυρώνεται, ως σύγκρουση μεταξύ των εχόντων-κατοίκων της Λυκόβρυσης και των μη εχόντων-προσφύγων, υπενθυμίζοντας συνεχώς την παραβολή της Τελικής Κρίσης:

«Ο Χριστός είναι παντού, τριγυρίζει από έξω από το χωριό μας, χτυπά την πόρτα μας, στέκεται και ζητιανεύει από έξω από την καρδιά μας. Φτωχός, πεινασμένος, άστεγος είναι ο Χριστός στο πλούσιο τούτο κεφαλοχώρι, όπου ζούν και βασιλεύουν οι αγάδες, οι λαλάδες, οι παπά-Γρηγόρηδες. Φτωχός, κι έχει και παιδιά που πεινούνε. Ζητιανεύει, χτυπάει τις πόρτες και τις καρδιές, και τον διώχνουν από πορτα σε πόρτα, από καρδιά σε καρδιά»,[\[14\]](#)

Ο Μανολιός είναι ταυτόχρονα και παράδειγμα αγίου και παράδειγμα κοινωνικού επαναστάτη, ενώ ο παπα-Φώτης είναι παράλληλα και ασκητή και ηγέτη μιας επανάστασης. Για τον Καζαντζάκη κάθε άνθρωπος:

«Άξιος να λέγεται γιός του ανθρώπου σηκώνει το σταυρό και ανεβαίνει το Γολγοθά του... Αλάκερη η ψυχή μου μιά κραυγή κι όλο μου το έργο, το σχόλιο στην κραυγή αυτή»,[\[15\]](#) «Άλλος δρόμος να φτάσεις στον Θεό δεν υπάρχει· ετούτος μονάχα: να μάχεσαι, ακολουθώντας τα αιματωμένα χνάρια του Χριστού, να μετουσιώνεις τον άνθρωπο μέσα σου, να γίνει πνέμα, να σμίξει με τον Θεό»,[\[16\]](#)

Κριτική προσέγγιση του θρησκευτικού

Ο Καζαντζάκης είναι ένας στοχαστής και ως στοχαστής έχει παλινωδίες, εξάρσεις, πτώσεις, αμφιβολίες και προβληματισμούς. Επιθυμεί να κινείται ελεύθερα, γι'αυτό και θέτει τη θρησκεία υπό συνεχή κριτική προσέγγιση, χωρίς να αρνείται τη σημαντικότητα του θρησκευτικού φαινομένου. Γράφει:

«Πάντα όταν έφτανα σε μια αβεβαιότητα, η ανάπαψη και η σιγουράδα κρατούσαν λίγο καιρό, και γρήγορα ξεπετιούνταν από την βεβαιότητα αυτή, αμφιβολίες και ανησυχίες καινούργιες, κι αναγκαζόμουν να κινησω καινούργιο αγώνα, να γλιτώσω από την παλιά βεβαιότητα και να βρώ μια καινούργια...»,[\[17\]](#)

Με χαρακτηριστική άνεση εμπλέκει θρησκευτικές δοξασίες Βουδισμού και Χριστιανισμού, μετενσάρκωσης και αθανασίας:

«Ευτύς ως γεννηθούμε, αρχίζει κι η επιστροφή· ταυτόχρονα το ξεκίνημα και ο γυρισμός· κάθε στιγμή πεθαίνουμε. Γι' αυτό πολλοί διαλάλησαν: Σκοπός της ζωής είναι ο θάνατος. Μα κι ευτύς ως γεννηθούμε, αρχίζει και η προσπάθεια να δημιουργήσουμε, να συνθέσουμε, να κάνουμε την ύλη ζωή· κάθε στιγμή γεννιόμαστε. Γι'αυτό πολλοί διαλάλησαν: Σκοπός της εφήμερης ζωής είναι η αθανασία»,[\[18\]](#)

Επιστρατεύει στον πρόλογο της Ασκητικής την έννοια του Δημιουργού-Θεού μέσα από την Προσευχή του Πατρός στο Τελετουργικό του Μίθρα:

«Και τα δύο ρέματα πηγάζουν από τα έγκατα της αρχέγονης ουσίας»,[\[19\]](#)

ένα θέμα επίσης αγαπητό και στους χώρους της φιλοσοφίας,[\[20\]](#) ενώ συχνά-πυκνά είναι προσκείμενος του πανθεϊσμού, όπως στο:

«Σαύρα, πεταλούδες, μερμήγκια, κατάρα, όλα Θεός»,[\[21\]](#) ή στο «Εγώ και εσύ είμαστε ένα»,[\[22\]](#)

Ωστόσο, ο Καζαντζάκης, όπως και ο Nietzsche, πιστεύει ότι κάθε προσπάθεια της ηθικής να θέσει αξίες χωρίς θρησκευτικό υπόβαθρο, οδηγεί αναγκαστικά στο μηδενισμό, ο οποίος δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια ριζική άρνηση αξιών, επιθυμιών και νοήματος. Η έννοια της φράσης «ο Θεός πέθανε» δεν ερμηνεύει ένα πραγματικό γεγονός, αλλά περιγράφει μια κατάσταση

μέσα στην οποία, λόγω έλλειψης του γεγονότος της πίστης, δεν υπάρχει θέση για Αυτόν. Αυτό άλλωστε είναι και το θέμα της Ασκητικής, αλλά και του Συμποσίου: η σωτηρία του Θεού.

«Ποιά είναι η ουσία του Θεού μας; Ο αγώνας για την ελευτερία... Η ουσία του Θεού μας είναι ο ΑΓΩΝΑΣ», «Σήκω! Τον Θεό ζητάς; Να τον. Θεός κηρύχνει ο Άρπαγος. Ο Θεός είναι όχι δύναμη που βρήκε την αιώνια ισορροπία, μα η δύναμη που σπάζει κάθε ισορροπία, ζητώντας όλο κι ανώτερη».[\[23\]](#)

«Γιατί η ουσία της ηθικής μας δεν είναι η σωτηρία του ανθρώπου, που αλλάζει μέσα στον καιρό και στον τόπο, παρά η σωτηρία του Θεού, που... είναι πάντα ο ίδιος, ο ακατάλυτος ρυθμός που μάχεται για ελευτερία».[\[24\]](#)

Η πίστη κατά τον Καζαντζάκη αποτελεί τον συνεκτικό δεσμό ανάμεσα στον άνθρωπο και τον Θεό, τον όποιο άνθρωπο και τον όποιο Θεό. Η ουσία του Θεού είναι ο αγώνας του ανθρώπου να πραγματώσει την πίστη του προς Αυτόν. Ο αγώνας και το χρέος του ανθρώπου έγκειται στην παράλληλη πορεία του με τον Θεό. Ο δρόμος για τον Θεό αποτελεί την ανώτατη κορυφή της λαχτάρας τού ανθρώπου γι'Αυτόν:

«Η δυαδική αυτή υπόσταση του Χριστού στάθηκε για μένα βαθύ ανεξερεύνητο μυστήριο· η λαχτάρα, η τόσο ανθρώπινη, η τόσο υπεράνθρωπη, να φτάσει ο άνθρωπος ως τον Θεό - ή πίο σωστά: να επιστρέψει ο άνθρωπος στον Θεό και να ταυτιστεί μαζί του. Η νοσταλγία αυτή, η τόσο μυστική και συνάμα τόσο πραγματική, άνοιγε μέσα μου πληγές και πηγές μεγάλες».[\[25\]](#)

Αυτός ο παγκόσμιος Θεός ως ανθρώπινη λαχτάρα αντικατροπτίζει τον ανθρώπινο αγώνα και ενσαρκώνει την όντως αρετή. Μόνο υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να γίνει κατανοητή η φράση του:

«Το κύριο, σχεδόν μοναδικό θέμα όλου μου του έργου είναι ο αγώνας του ανθρώπου με τον Θεό».

Θεμέλιος λίθος αυτού του αγώνα είναι η αγάπη προς τον πλησίον. Και σε μιά δύσκολη για την ανθρωπότητα εποχή επιδιώκει να ανατρέψει την παγκόσμια πολυθησκευτικότητα και πολυθεότητα με μιά μονοθησκευτικότητα και έναν απόλυτο Θεό.

Δίνει μεγάλη βαρύτητα στον αγώνα του ανθρώπου, αποδίδοντας περισσότερη βαρύτητα στην συντροφικότητα παρά στην φιλία. Πιστεύει σ'έναν αγώνα ανιδιοτελή χωρίς τον πόθο της αμοιβής:

«η βεβαιότητα πως δεν υπάρχει αμοιβή, να μη σου κόβει τα ήπατα παρά να σε γεμίζει χαρά, υπερηφάνεια και αντρεία».[\[26\]](#)

Βαθύτατα επηρεασμένος από τις ιδέες του χριστιανισμού («Άγαπᾶτε ἀλλήλους») και την αρχαία ελληνική παράδοση (Αντιγόνη: «Οὔτοι συνέχθην ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν», «δεν γεννήθηκα για να μισώ, αλλά για να αγαπώ»[\[27\]](#)) ομολογεί ότι από τον Αλέξη Ζορμπά έμαθε ν'αγαπά τη ζωή και να μη φοβάται το θάνατο. Κατά τον Καζαντζάκη δεν είναι δυνατόν να αγαπά κανείς τη ζωή και να μην αγαπά τους ανθρώπους, καθώς ως εκ φύσεως κοινωνικό και πολιτικό ον δεν μπορεί να ζήσει έξω από τη κοινωνία με την οποία και συναλλάσσεται σχεδόν καθημερινά.

Κατά το Νίκο Ματσούκα η ενασχόληση του Καζαντζάκη με τον Θεό αποτελεί μοναδική περίπτωση για τα Νεοελληνικά Γράμματα: «Για τον Θεό, όσο ξέρω δεν υπάρχει άλλος Νεοέλληνας συγγραφέας που να κάνει τόσο πολύ λόγο όσο ο Καζαντζάκης. Σε κάθε του γράμμα λέει και ξαναλέει τον Θεό, που τον επικαλείται ακόμη και δοξολογικά».[\[28\]](#) Όμως, και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος επίσης χαρακτηρίζει το Νίκο Καζαντζάκη από τους θρησκευτικότερους σύγχρονους Έλληνες λόγιους και ποιητές, κάνοντας τη διάκριση με το χαρακτηρισμό θρησκευόμενος.[\[29\]](#) Ο δε Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελίου και Βιάννου κ. Ανδρέας γράφει τα εξής: «Ο Καζαντζάκης διαβάζει συναξάρια, θεολογικά και ασκητικά έργα της βυζαντινής παράδοσης, τον απασχολεί η μεταφυσική, αναζητά τον Θεό και τελικά, καταλήγει με τη θέλησή του στο martinego τού Ηρακλείου, όπου, και πάλι με τη θέλησή του, υψώνεται ένας ξύλινος σταυρός πάνω από τον τάφο του και χαράζεται το επίγραμμά του: «Δεν φοβάμαι τίποτε, δεν ελπίζω τίποτα, είμαι λεύτερος».[\[30\]](#) Ο ίδιος αναφέρει επίσης λίγο παρακάτω: «Ο Καζαντζάκης μελετά, αναζητά τον Θεό και προσπαθεί να Τον γνωρίσει, ως στοχαστής και διανοούμενος. Δεν του είναι αδιάφορος ο Θεός και δεν Τον έχει διαγράψει. Ο Καζαντζάκης όπως οι περισσότεροι διανοούμενοι, σκέπτεται, συλλογάζεται και αμφισβητεί. Αναζητά τον Θεό με το μυαλό του, στοχάζεται, σκέπτεται και συλλογάζεται περί Θεού».[\[31\]](#)

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι νικσεικές επιδράσεις στον Καζαντζάκη, μέσα από την Ασκητική και την Οδύσσεια διαμορφώνουν έναν άνθρωπο της μοναξιάς, υπαρξιακά κενό, όπου ο θάνατος του Θεού, τον οδηγεί σε μια κατάσταση χωρίς πίστη και χωρίς αξίες. Χωρίς αγάπη, χωρίς έρωτα. Στη ραψωδία Ο, η θεμελίωση του καζαντζάκειου κάστρου, γίνεται πάνω στο αίμα των σφαγιασθέντων πετεινών και πουλάδων (από έξι στον αριθμό) δηλ. πάνω στη θανάτωση των δώδεκα θεών που θάβονται εκεί κάτω μια για πάντα, ενώ στην Ασκητική η τραγικά αντιφατική, αλλά υπερήφανη προσωπικότητά του αγωνίζεται να ξαναφτιάξει τον Θεό που απειλείται και κινδυνεύει από τον περίγυρό του, παρ'ότι γνωρίζει ότι: «καί τό Ένα τοὔτο δέν ὑπάρχει».

Η θρησκεία για τον Καζαντζάκη αποτελεί σύστημα ανελευθερίας και ως τέτοιο αδυνατεί να καταθέσει μια συγκεκριμένη πρόταση στον τραγικό αγώνα του ανθρώπου για την κατάκτησή της. Το «συλλογᾶται καλά, ὅποιος συλλογᾶται ἐλεύθερα»[\[32\]](#) του Ελβετού Albrecht von Haller αποτελεί μια σύλληψη για την ελευθερία, η οποία αγωνίζεται να υπερβεί τον ίδιο της τον εαυτό. Με αυτό ως εφόδιο ο καζαντζακικός θρησκευτικός στοχασμός είναι ανεπανάληπτος και μοναδικός. Ξεπερνά ακόμη και την υπαρξιακή αναζήτηση του ανθρώπινου προσώπου στο μεγάλο Ρώσο συγγραφέα Ντοστογιέφσκυ,

καθώς αρνείται επίμονα τον ιστορικό, κοινωνικό ρόλο της μετάνοιας, ως λύτρωση στην ανθρώπινη ατομική και κοινωνική παρεκτροπή.

Ο χριστιανικός στοχασμός, όμως, τού δημιουργεί αδιέξοδα, η ελευθερία «έν Χριστώ» τού φαίνεται παράδοση παρά ορθόδοξη, καθώς του θέτει προϋποθέσεις παραχώρησης της ίδιας της ελευθερίας σε ένα υποκείμενο τελείως ιστορικό. Παρ' ότι ο χριστιανισμός αποκαλύπτει μια πραγματικότητα ενότητας αισθητού και υπεραισθητού κόσμου, για τον Καζαντζάκη αυτή η ενότητα αποτελεί αγωνία ματαιότητας και εγκατάλειψης του ένα και μοναδικού αγώνα ελευθερίας. Γι' αυτόν ο χριστιανισμός και οι διάφορες ομολογιακές του εκδοχές αποτελούν μέρος της ανθρωπιστικής δράσης για την κατάκτηση της ελευθερίας, άρα υπόκεινται σε ένα συγκεκριμένο σύστημα και μια συγκεκριμένη μεθοδολογία.

Κατά τον Καζαντζάκη, όμως, σύστημα και μεθοδολογία είναι έννοιες μη συμβατές με την αγωνία του ανθρώπου για ελευθερία. Και γι' αυτό ο στοχασμός του δεν γίνεται να αξιολογηθεί με συγκεκριμένα θεολογικά ή εκκλησιολογικά κριτήρια. Το έπραξε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και εκτέθηκε ανεπανόρθωτα. Προσπάθησαν να το κάνουν και κάποιοι στον Ορθόδοξο χώρο, αλλά ευτυχώς αγιοπνευματικοί άνθρωποι και χαρισματικοί ποιμένες κατόρθωσαν και απέτρεψαν μια τέτοια εξέλιξη. Η αλήθεια είναι πως ο Καζαντζάκης, θεωρώντας ότι ο χριστιανισμός έχει απολέσει το ευαγγελικό κοινωνικό του περιεχόμενο, προσπάθησε να συνταιριάξει χριστιανισμό και κοινωνική παρέμβαση, το ευαγγελικό μήνυμα με το αίτημα του παπα-Φώτη για κοινωνική δικαιοσύνη. Όμως και εδώ επιχειρεί μια υπέρβαση. Σε αυτό τον αγώνα, αυτό που τον ενδιαφέρει δεν είναι το αν τελικά επικρατεί κοινωνική δικαιοσύνη, αλλά η λεβεντιά της ελευθερίας του παπα-Φώτη. Η λεβεντιά τού αγώνα και όχι ο αγώνας για ένα συγκεκριμένο σκοπό. Η καζαντζάκεια εκκλησία του παπα-Φώτη είναι μια εκκλησία σε συνεχή αγώνα ελευθερίας. Πορεύεται ελεύθερα, αγωνίζεται ελεύθερα, συλλο-γάται ελεύθερα, παρ'ότι, όπως και ο ίδιος αναγνωρίζει, και αυτή η εκκλησία χρειάζεται έναν ποιμένα.

Η έννοια της αρνησιθρησκίας

Η έννοια της αρνησιθρησκίας στον Καζαντζάκη καταγράφεται, κυρίως, στα σημεία εκείνα του έργου του, όπου ασκείται αυστηρή κριτική, προς τη θεσμική εκκλησία. Βασικό έργο κριτικής, προς το ιερατείο, θα πρέπει να θεωρηθεί το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, μέσα από το οποίο καυτηριάζεται η αντικοινωνική και εξουσιαστική παρουσία του κλήρου:

«Ο Μανωλιός τη στιγμή που εκείνη προχώρησε, έσκυψε, φίλησε το χέρι του παπα-Γρηγόρη, ζήτησε την άδεια να μιλήσει» για το Χριστό. «Για το Χριστό; έκαμε σασιτισμένος ο παπάς, μα αυτό 'ναι δουλειά δική μου!»

Για τον Καζαντζάκη, αυτή η απόλυτη προνομιακή σχέση του ιερέα με τον Θεό δεν συνάδει με την όλη πίστη και ηθική αξία του χριστιανισμού. Βασικός εκπρόσωπος αυτού του σκληρού-εξουσιαστικού ρόλου στο όλο καζαντζακικό θρησκευτικό περιβάλλον είναι ο παπα-Γρηγόρης. Καταράται, φοβίζει, τρομο-κρατεί, απειλεί κι αφορίζει. Ο Χριστός του παπα-Γρηγόρη έχει:

«χρέος να είναι σκληρός, για να σώσει τις αποδέλεις ψυχές. Ενα πρόβατο από το χριστιανικό μαντρί μας ψώριασε αδελφοί χριστιανοί. Ο Μανωλιός. Σήκωσε κεφάλι στο Χριστό, χρέος έχουμε να τον χτυπήσουμε κατακέφαλα...», ξαναφώναξε: Έξω, έξω αφορεσμένε... Αναμέριζαν οι χριστιανοί με τρόμο, σαν να φοβούνταν μη τους αγγίξει ο καταραμένος ίσκιος, που όλο πισωδρομούσε και διώχνονταν από την εκκλησιά... Φωνάχτε τρεις φορές, αδελφοί χριστιανοί, φωνάχτε όλοι μαζί: Αφορεσμένος ο Μανωλιός! Ακούστηκε βουή μεγάλη, σείστηκε η εκκλησιά, σήκωσαν όλοι τα χέρια, φώναξαν τρεις φορές: -Αφορεσμένος ο Μανωλιός! Ο παπάς ράντισε, στερνή φορά τον αγέρα, φώναξε: Έξω αφορεσμένε! Και τού 'κλεισε με δύναμη την πόρτα. Όλοι ανάσαναν, σα να 'φυγε ο δαίμονας και καθάρισε ο αγέρας».^[33]

Μονοπωλεί την τιμή και την ιερατική εξουσία. Θεωρεί ότι ο λαός είναι ιδιοκτησία του^[34] και γιαυτό όταν κρίνει αναγκαίο, αντί να τον οδηγεί στη σωτηρία και την καταλλαγή, τον φανατίζει και τον χειραγωγεί.

Ο Καζαντζάκης θεωρεί ότι σε θεσμικό επίπεδο η Εκκλησία, πολύ συχνά, συμάχησε και ταυτίστηκε με συντηρητικά και αντιδραστικά πολιτικά συστήματα, με τα συμφέροντα των αρχόντων και των προεστών:

«...τέταρτο μεγάλο θεμέλιο, η περιουσία. Μην απλώνετε απάνω της το χέρι. Ο Θεός μοιράζει τα αγαθά σύμφωνα με τους κρυφούς δικούς του νόμους. Άλλη η δικαιοσύνη του Θεού και άλλη των ανθρώπων. Ο Θεός έκαμε τους πλουσίους και τους φτωχούς. Αλλίμονο σε όποιον επιχειρήσει να χαλάσει την τάξη, παραβαίνει το θέλημα του Θεού.»^[35]

Εξαιτίας δε αυτής της πολιτικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, βρέθηκε πολλές φορές στο στόχαστρο επαναστατικών κοινωνικών κινημάτων:

«Άσε τον λαό να φοβάται, καλό του κάνει ' αν δεν ήταν κι ο φόβος, οι φτωχοί 'ναι πολλοί και χεροδύναμοι, χαθήκαμε».^[36]

Κατηγορεί δε με δριμύτητα τους ιερείς που χρηματίζονται για την τέλεση ιερών ακολουθιών και μυστηρίων:

«Κι εφέτο ακόμη, λίγες μέρες πριν τη μεγάλη εβδομάδα, δεν έβγαλε ταρίφα-τόσα στη βάφτιση, τόσα στο γάμο, τόσα στην κηδεία, αλλιώς λέει δε βαπτίζει, δεν παντρεύει, δε θάπτει»;^[37] Περιγράφει: *«Ο παπάς? Φαταούλας, άνοιξε σπετσαρία, τη λέει εκκλησία και πουλάει το Χριστό με το δράμι... Τι αρρώστια έχεις εσύ? -Είπα ψέμματα. -Ενα δράμι Χριστό τόσα γρόσια. -Εγκλημα. -Ενάμισι δράμι Χριστό, τόσα...»* κ.λ.π.^[38]

Το καζαντζακικό καταγγελτικό αποκορύφωμα βρίσκεται στη φράση:

«Εσείς οι παπάδες σταυρώσατε το Χριστό, Αν κατέβαινε πάλι στη γη, εσείς θα τον ξανασταυρώνατε».[\[39\]](#)

Ο Χριστός του Θεσμικού ιερατείου δεν έχει καμία σχέση με το Χριστό της χαρισματικής εκκλησίας:

«όπως τον καταντήσατε εσείς, οι παπάδες, οι δεσποτάδες, οι νοικοκυραίοι, ο Χριστός έγινε ένας γερο-Λαδάς, τοκογλύφος, υποκριτής, παμπόνηρος, ψεύτης, δειλός, με τα σεντούκια γεμάτα τούρκικες και εγγλέζικες λίρες... Και τα κάνει πλακάκια, ο Χριστός ο δικός σας, με όλους τους δυνατούς της γης, για να γλυτώσει το τομάρι του και το πουγγί του».[\[40\]](#) Γιαυτό και καταλήγει μ'ένα προσκλητήριο: *«Ελάτε όλοι οι πεινασμένοι και οι αδικημένοι κι οι τίμιοι να σμίξουμε, να βάλουμε φωτιά, να καθαρίσει η γη από Δεσποτάδες, κι Αφεντάδες κι Αγάδες».*[\[41\]](#)

Όμως, σαφής είναι η διάκριση στη καζαντζάκεια σκέψη ανάμεσα σε θεσμική και χαρισματική εκκλησία. Η χαρισματική εκκλησία δεν αντιλαμβάνεται την ιερωσύνη ως απλή τελετουργία και εξουσία, αλλά και ως πατρότητα, θυσία, ευθύνη και μαρτύριο. Η Εκκλησία υπήρξε πρωτεργάτης στους αγώνες του γένους για ελευθερία και είναι γνωστό ότι κατά την διάρκεια των επαναστάσεων πολλοί μοναχοί μετέτρεψαν τα μοναστήρια τους σε επαναστατικά κέντρα:

«Ο ηγούμενος μέσα στην εκκλησία αρματώνονταν, ξέθαβαν, οι καλόγεροι κάτω από την Αγία Τράπεζα τα τουφέκια. Γονάτισε ο ηγούμενος μπρός στη μεγάλη εικόνα του Χριστού, δεξιά στο τέμπλο».[\[42\]](#)

Ο αγώνας και η αγωνία για την ελευθερία της σταυρωμένης πατρίδας είναι ο ίδιος με τον αγώνα του Ιησού πάνω στο Σταυρό:

«Η Κρήτη, καρφωμένη πάνω στο Σταυρό, μαυρομαντιλούσα, χαροκαμένη μάνα, και τρέχουν τα αίματά της πάνω, στα κόκκαλα των παιδιών της. Και στέκουνταν κάτω από το Σταυρό, δεξιά-ξερβά, δύο καπεταναίοι. -Μια κορδέλα γράμμα βγαίνει από το στόμα της, είπε ο γερο-Μαυρουδής, φωνάζει... Θεέ μου, Θεέ μου, γιατί με παράτησες; Εξήγησε ο Μητροπολίτης... Ο Μητροπολίτης πήρε το κόνισμα, έκαμε το σταυρό του: -Προσκυνούμε τα πάθη σου... μουρμούρισε και φίλησε τα αιματοβαμένα πόδια της Κρήτης».[\[43\]](#)

Ο χαρισματικός καζαντζακικός ιερωμένος συμπάσχει με το λαό. Αγαπά, συμβουλεύει, παρηγορεί, εμπνυχώνει. Κρατά τον Θεό από το χέρι και τον οδηγεί, του δείχνει τον πόνο του ανθρώπου.[\[44\]](#) Ήδη από την Ασκητική ο Καζαντζάκης συγκαταλέγει τους χαρισματικούς ιερείς στους ανθρώπους που δημιουργούν πολιτισμό και απελευθερώνουν την ύπαρξη του Θεού.[\[45\]](#) Τους συγκαταλέγει στους ανθρώπους εκείνους, που κάτω από προϋποθέσεις, αγωνίζονται για κοινωνική δικαιοσύνη, οργανώνοντας κοινότητες και δίνοντας κατευθύνσεις.[\[46\]](#) Η φράση του: «πρόσφερε ανάλογα με τις δυνατότητές σου και λάμβανε σύμφωνα με τις ανάγκες σου»[\[47\]](#) παραπέμπει, βεβαίως, στην ουτοπική σοσιαλιστική οργάνωση της κοινωνίας, καθώς, εκ των πραγμάτων, η όλη προσπάθεια ακυρώνεται από την συνεχόμενη παρουσία του κακού και της αδικίας. Ο χαρισματικός ιερέας συμπεριφέρεται με αγάπη και διάκριση προς τον εξαθλιωμένο άνθρωπο, προσφέροντας τα απαραίτητα και ορίζοντας τα όρια της κατ'οικονομίαν συμπεριφοράς του χριστιανού. Γίνεται κήρυκας συμφιλίωσης, καταλλαγής, ομόνοιας και αγάπης. Θυσιάζεται, αφιερώνεται για τον Θεό και τον άνθρωπο.

Ο Καζαντζάκης κατανοεί τα όρια θεσμικής και χαρισματικής ιερωσύνης ως διάκριση συγκεκριμένων ρόλων. Η θεσμική καταγγέλεται ως συμβιβασμένη με τις εκάστοτε εξουσίες, τη συντηρητική και αντιδραστική έκφραση της κοινωνίας. Μεταβάλλει τη θρησκευτική σφαίρα σε πεδίο απρόσωπης διοικητικής υπηρεσίας.[\[48\]](#) Ως εκ τούτου η καζαντζάκεια ανάλυση και προσέγγιση θα πρέπει να θεωρηθεί αντιθεσμική. Επειδή, όμως, ούτως ή άλλως, ο χριστιανισμός, αλλά και το σύνολο των θρησκειών λειτουργούν και θεσμικά, μπορεί επίσης να υποστηριχθεί ότι, εν γένει, στη σκέψη του υπάρχει η έννοια και η σύλληψη της αρνησιθρησκίας. Αυτή θα πρέπει, κυρίως να θεωρηθεί ως απόρροια της καζαντζάκειας πρόσληψης της αντιθεσμικής ντισεϊκής σκέψης:

«...θράσειψα, δεν μπορούσα πια να χωρέσω τον σημερινό άνθρωπο, όπως εκατόντησε, μήτε στο Χριστό, όπως τον κατάντησαν. Α! φώναζα αγανακτισμένος, η παμπόνηρη θρησκεία που μετατοπίζει τις αμοιβές και τιμωρίες σε μελλούμενη ζωή, για να παρηγορήσει τους σκλάβους, τους κιοτήδες, τους αδικημένους, και να μπορέσουν να βαστάξουν αγόγγυστα τη σίγουρη ετούτη επίγεια ζωή και να σκύβουν υπομονετικά το σβέρκο στους αφεντάδες... Όχι, δεν μπορεί νά'ναι λεύτερος που ελπίζει Παράδεισο ή που φοβάται την Κόλαση. Ντροπή πια να μεθούμε στις ταβέρνες της ελπίδας! Ή κάτω στα υπόγεια του φόβου. Πόσα χρόνια και δεν το 'χα καταλάβει».[\[49\]](#)

Αν και πολλές φορές απολυτοποιεί και εξιδανικεύει τη σκέψη του, αν και η δογματική αλήθεια ουδόλως τον ενδιαφέρει, εν τούτοις σε πολλά σημεία δείχνει να γοητεύεται από τις ποικίλες πολιτισμικές και κοινωνικές προβολές του θρησκευτικού και πιο ειδικότερα του χριστιανισμού. Η σκέψη του όμως δεν δεσμεύεται από δεδομένα στερεότυπα ή προϋπάρχουσες φόρμες:

«Δεν νοιάζομαι άλλες εποχές κι άλλοι λαοί τι πρόσωπο έδωκαν στην τεράστια απρόσωπην ουσία. Τη γιόμωσαν με ανθρώπινες αρετές, με αμοιβές και τιμωρίες, με βεβαιότητες. Έδωκαν στις ελπίδες και στους φόβους τους ένα πρόσωπο, υπόταξαν σ'ένα ρυθμό την αναρχία τους, βρήκαν μιαν ανώτερη δικαιολογία να ζήσουν και να δουλέψουν. Έκαμαν το χρέος τους».[\[50\]](#) «Κάθε θρησκεία, υψώνοντας σε λατρεία μια από τις αρχέγονες όψεις του Θεού, στενεύει την καρδιά και το νου μας».[\[51\]](#) Όμως «... ο Θεός δεν είναι ένας αφηρημένος στοχασμός, μια λογική ανάγκη, ένα αρμονικό αφηλό οικοδόμημα από συλλογισμούς και

φαντασίες. Δεν είναι ένα κατακάθαρο, ουδέτερο, μήτε αρσενικό μήτε θηλυκό, άοσμο, αποσταγμένο κατασκευάσμα του μυαλού μας».[\[52\]](#)

Ο Καζαντζάκης ως λογοτέχνης και ως στοχαστής το μόνο δεδομένο που δέχεται είναι η ελευθερία της σκέψης. Τίποτα περισσότερο, τίποτα λιγότερο:

«Ξέρω τώρα' δεν ελπίζω τίποτα, λυτρώθηκα από το νου και από τη καρδιά, ανέβηκα πιά πάνω, είμαι λεύτερος! Δεν θέλω τίποτα άλλο. Ζητούσα ελευτερία».[\[53\]](#)

Ο καζαντζακικός αγώνας δεν χαρίζεται σε κανέναν θεσμικό θρησκευτικό φορμαλισμό, διότι αρνείται πεισματικά την προσαρμογή του σε δεδομένες νόρμες σωτηρίας. Φορμαλισμός, εξουσιαστικότητα, θεσμικότητα, ηθικισμός, φανατισμός, ευσεβισμός, δογματισμός, όλα αυτά, αποτελούν για τον στοχαστή και λογοτέχνη Καζαντζάκη παρακμιακές παρεκτροπές στην έννοια της ελευθερίας. Ο Καζαντζάκης δεν είναι θεολόγος. Όπως επίσης για παράδειγμα δεν είναι ούτε ο Ντοστογιέφσκι ούτε ο Steinbeck, παρότι οι θεολογικές αναφορές και στους δύο αυτούς συγγραφείς είναι υπαρκτές και έντονες.

Αυτή λοιπόν η καζαντζάκεια τραγικότητα καθομολογείται και από τον ίδιο στην αυτοβιογραφία του:

«Σε ποιόν να πω πόσες φορές σκαρφαλώνοντας, με τ'ά πόδια, με τα χέρια, τον κακο τράχαλο ανήφορο του Θεού, γλίστρησα κι έπεσα, πόσες φορές σηκώθηκα, όλο αίματα, και ξανάρχισα ν'ανηφορίζω; Πού να βρώ μιαν ψυχή σαρανταπληγισμένη κι απροσκύνητη, σαν τη ψυχή μου, να της εξομολογηθώ;»[\[54\]](#)

Βεβαίως, η προηγούμενη αναφορά μπορεί να έχει και διττή ανάγνωση, καθώς ο ίδιος ο Καζαντζάκης φαίνεται να αυτοθαυμάζεται, για τον προσωπικό του υπαρξιακό αγώνα για ελευθερία. Η καζαντζάκεια έννοια, όμως, εδώ της εξομολόγησης δεν έχει την έννοια της μυστηριακής αναφοράς του αμαρτωλού ανθρώπου ως μετάνοια και συγχώρεση. Για άλλη μια φορά φανερώνει το ανικανοποίητο της ύπαρξης του από τα όποια δεδομένα και κοινώς αποδεκτά. Γιαυτό και η ιδιότροπή αυτή υπαρξιακή σχέση του Καζαντζάκη με το θρησκευτικό γεγονός (το πλέον κυρίαρχο στοιχείο στον καζαντζάκιο στοχασμό), ο βαθύς συναισθηματισμός του όταν αναφέρεται στον Θεό και στο θείο, συνεχίζει, μέχρι το τέλος της ζωής του να είναι ανήσυχα ανικανοποίητος. Αυτό το ανικανοποίητο της ψυχής του είναι και το μόνο κριτήριο που οφείλει κάποιος να έχει υπ' όψιν του όταν διαβάσει με το νου και μελετά με την καρδιά τα κείμενά του.

Η καζαντζάκεια κατανόηση τού Θεού είναι καθ' όλα υπαρξιακή: «ένας πλήρως και ακεριωμένος άνθρωπος, όπως άλλωστε και ολόκληρη η κτίση, δεν μπορεί παρά να φανερώνει τον Θεό».[\[55\]](#) Ο Πάσχων δούλος γίνεται Πάσχων Θεός, ο οποίος ζητά από τον άνθρωπο να επαναποθετήσει τον πραγματικό Θεό στην ψυχή του. Ο Καζαντζάκης δεν προσπαθεί να γκρεμίσει τον Θεό και να βάλει στη θέση του τον άνθρωπο, γι' αυτό και προσπαθεί εναγωνίως να καταδείξει και να αναδείξει στην ανθρώπινη ύπαρξη, το θεϊκό της στοιχείο, τον ίδιο τον Θεό. Αυτό το ανέβασμα της ψυχής του ανθρώπου ξεπερνά κατά πολύ τη Γνώση, την Αρετή, την Καλωσύνη, τη Νίκη. Αγγίζει το Δέος, τον ιερό τρόπο[\[56\]](#) και γι' αυτό δημιουργεί μεγάλους κινδύνους:

«Άλλοι ζαλίζονται και παραμιλούν, άλλοι φοβούνται και μοχτούν να βρουν μιά απάντηση, πού να τους στυλώνει τήν καρδιά και λένε: «Θεός», άλλοι κοιτάζουν από τήν άκρα το ύφύλλου τό γκρεμό ήσυχα, παλικαρίσια και λένε: «Μοῦ άρέσει».[\[57\]](#)

Ο ίδιος ο Καζαντζάκης στην επιστολή του προς τον καθηγητή Απ. Σαχίνη γράφει:

«Όλο μου τό έργο τίποτα άλλο δέν εἶναι παρά τό πάλεμα αυτό, ή συμφιλίωση και ή ταύτιση μέ τήν άόρατη παρουσία πού πάντα μαχώμουν να τήν κάμω όρατή».[\[58\]](#)

Ηρωϊσμός και αγιωσύνη στον Καζαντζάκη είναι στοιχεία αλληλένδετα. Ήρωας και άγιος ο Γκρέκο, ήρωας και άγιος ο Ζορμπάς, ήρωας και άγιος ο Παπα-Φώτης, ήρωας και άγιος ο Φραγκίσκος,[\[59\]](#) ήρωας και άγιος ο Χριστός, ήρωας και άγιος ο Οδυσσεάς, ήρωας και άγιος ο Βούδας. Αυτό το τραγικό θάμα πού λέγεται άνθρωπος,[\[60\]](#) βρίσκεται σε συνεχή πορεία ελευθερίας:

«γιατί ούσία τής ήθικής μας δέν εἶναι ή σωτηρία τοῦ ανθρώπου, πού αλλάζει μέσα στον καιρό και στον τόπο, παρά ή σωτηρία τοῦ Θεοῦ, πού μέσα από λογής λογής ρεούμενες ανθρώπινες μορφές και περιπέτειες εἶναι πάντα ό ίδιος, ό άκατάλυτος ρυθμός πού μάχεται για ελευτερία».[\[61\]](#)

Αυτή η ελευθερία αποκλείει κάθε φορμαλιστική περιγραφή τού Θεού, καθώς βασικό στοιχείο τού κάθε φορμαλισμού είναι η δημιουργία κλειστών συστημάτων με συγκεκριμένους όρους και κανόνες:

«Μέ τό φάξ τοῦ μυαλοῦ, μέ τή φλόγα τής καρδιάς πολιορκῶ τήν κάθε φυλακή τοῦ Θεοῦ, ψάχνοντας, δοκιμάζοντας, χτυπώντας, ν' άνοιξω μέσα στό φρούριο τής ὕλης, θύρα, να δημιουργήσω τή θύρα τής ήρωϊκῆς έξοδος τοῦ Θεοῦ μας».[\[62\]](#)

Η θρησκευτική σκέψη του Καζαντζάκη χαρακτηρίζεται από μια συνεχή κινητικότητα υπαρξιακής δραματικής αναζήτησης και αναμέτρησης, η οποία κατά τρόπο έντονο επιβεβαιώνει συνεχώς την άνευ όρων και ορίων καζαντζάκεια προσέγγιση του Θεού. Από την υπαρξιακή κατάφαση στην οντολογική απόρριψη, από την πλήρη άρνηση σε ένα υπερβατικό συγκινησιακό

ενθουσιασμό για τον Χριστό και σε ένα διαχρονικό κοινωνισμό προσφοράς, πάθους, αγάπης, αγώνα, θυσίας, στράτευσης, όπως αυτός εκδηλώνεται στο *Φτωχούλη το Ὑθεοῦ* και στο *Ὁ Χριστός ξανασταυρώνεται*.

Η πορεία της σκέψης του Καζαντζάκη για τον Θεό είναι ανοδική. Ο άνθρωπος οφείλει να προχωρήσει σε δυαδική κατανόηση του εαυτού του, της ράτσας του, της ανθρωπότητας και ολοκλήρου του σύμπαντος.^[63] Όταν πλέον φθάσει στο τελευταίο αυτό στάδιο κατανόησης τότε κατορθώνει να ταυτιστεί με τον Θεό:

«Ἐγώ καί ἐσύ εἴμαστε ἕνα»

και μέσα από αυτή την ταύτιση να περάσει στην οντολογική ανυπαρξία:

«καί τό ἕνα τοῦτο δέν ὑπάρχει»

Στην *Άσκητική* ο Υπεράνθρωπος πρέπει να υπερβεί κάθε κατώτερο σκαλοπάτι με «Άγωνα» και έτσι να προχωρήσει στο ανώτερο. Αυτή η υπέρβαση σχετίζεται με τη νιτσειϊκή (και ὄχι μόνο) εκμηδένιση των παλαιών υλιστικών αξιών και τη δημιουργία καινούργιων.^[64] Γι'αυτό εξάλλου και η *Άσκητική* χαρακτηρίζεται στην εποχή της ως αντιματεριαλιστική: «Ὁ Καζαντζάκης προσπαθεί να σώσει την κοινωνία με τον αδιάκοπο αγώνα για τη λύτρωση της θεότητας που υπάρχει μέσα σ'όλα τα όντα, με τον αγώνα μ' άλλα λόγια (καθώς θα έλεγε ένας ιδεαλιστής δηλ.) του πνεύματος επί της ύλης».^[65] Η *Άσκητική* του Νίκου Καζαντζάκη «είναι ένα ανέβασμα της ψυχής, μια λυτρωτική ανηφορική πορεία προς το Μέγα Αόρατο, που πατά τα ορατά και ανεβαίνει και αγωνίζεται, αλλά και κινδυνεύει. Και δεν μπορεί να σωθεί αν εμείς με τον αγώνα μας δεν τον σώσουμε. Και ούτε εμείς μπορούμε να σωθούμε αν αυτός δεν σωθεί. Είμαστε ένα. Ενανθρώπιση του Θεού και θέωση του ανθρώπου».^[66]

Στήν «Άσκητική» καζαντζάκεια προσωπική ομολογία πίστης στον ένα Θεό, υφίστανται δύο διαφορετικές καταθέσεις, αντιφατικές και συγκρουόμενες με μια πρώτη ματιά. Από την αρχή της ομολογίας, δηλώνεται η υπαρξιακή αποδοχή της πίστης σε ένα Θεό, ως πίστη σε έναν Θεό στρατευμένο στήν προσφορά προς τον άνθρωπο. Έναν Θεό της υπαρξιακής ανάγκης, αλλά ταυτόχρονα και της υπαρξιακής άρνησης του ανθρώπου. Εύστοχα ο Καζαντζάκης περιγράφει την αποδοχή και την απόρριψη του Θεού ως γεγονός το οποίο σχετίζεται άμεσα με την ανθρώπινη ύπαρξη. Η ουσιαστική, όμως άρνηση και αντίφαση καταγράφεται στο τέλος με τη φράση: «και το ένα τούτο δεν υπάρχει». Τα προηγούμενα μπορούν να γίνουν αντιληπτά, διαφωνώντας θεολογικά, όμως το ζητούμενο σε αυτή την περίπτωση δεν είναι αυτό. Το ζητούμενο είναι κατά πόσο ο Καζαντζάκης αποδέχεται, στηρίζει ή απορρίπτει τελικά το γεγονός της ύπαρξης του Θεού.

Πώς στα προηγούμενα καταγράφει την πίστη του σε «Ένα Θεό, Άκριτα Διγενή, στρατευόμενο, πάσχοντα ...» και στο τέλος αρνείται ότι υπάρχει; Προσωπική μου άποψη είναι ότι ο Καζαντζάκης υπόκειται (και αυτό φαίνεται σε όλο του το έργο) σε ένα υπαρξιακό βασανισμό, ο οποίος βρίσκεται, όσον αφορά στο θέμα της ύπαρξης του Θεού, σε οντολογική σύγκρουση. Υπάρχει υπαρξιακά, αλλά δεν υπάρχει οντολογικά. Πως συμβαίνει αυτό; Ο Καζαντζάκης δέχεται τη συνειδησιακή αναγκαιότητα της ύπαρξης του Θεού για τον άνθρωπο, στρατεύεται μάλιστα σε αυτήν την υπαρξιακή για τον άνθρωπο αναγκαιότητα:

«Με το φως του μυαλού, με τη γλόγα της καρδιάς πολιορκώ τη κάθε φυλακή του Θεού, ψάχνοντας, δοκιμάζοντας, χτυπώντας, ν'ανοίξω μέσα στο φρούριο της ύλης τη θύρα της ηρωϊκής έξοδος του Θεού μας».^[67]

(είναι σαν να υποστηρίζει ότι και να μην υπάρχει θα πρέπει εξ υπαρξιακής ανάγκης να τον υπάρξουμε), αλλά αρνείται, όταν καλείται να τοποθετηθεί οντολογικά, το είναι του Θεού. Αποδέχεται την ύπαρξη του Θεού, εξ αιτίας του ότι αυτή η αποδοχή καλύπτει υπαρξιακές ανάγκες και αγωνίες του ανθρώπου (τις οποίες ο άνθρωπος δεν έχει άλλο τρόπο να υπερβεί), αλλά απορρίπτει την οντολογική του ύπαρξη:

«Δέ λευτερώνουμε μονάχα Θεό παλεύοντας κι ὑποτάζοντας τόν ὀρατό γύρα μας κόσμο· δημιουργοῦμε Θεό».^[68]

Ως εκ τούτου ο Καζαντζάκης φαίνεται να αποδέχεται την άποψη ότι οι θρησκείες αποτελούν προϊόντα του ανθρώπινου πολιτισμού, κάτι το οποίο σαφώς υπονοεί ότι ένας άλλος πολιτισμός, (ποιός όμως?), πιθανόν να μην θεωρεί ως συστατικό του στοιχείο την υπαρξιακή αποδοχή του Θεού. Υπονοείται λοιπόν το εξής: η υπαρξιακή αναγκαιότητα και αποδοχή του Θεού, αποδέχεται το γεγονός ότι ο Θεός είναι δημιούργημα της ανθρώπινης σκέψης και ανάγκης, αποτελεί προϊόν του ανθρώπινου πολιτισμού και γι' αυτό μπορεί να εκλαμβάνεται και να αποκαλύπτεται ποικιλοτρόπως. Εφ'όσον λοιπόν και ο ίδιος αποτελεί μέρος του ανθρώπινου πνεύματος και πολιτισμού και η σκέψη του αποτελεί προϊόν του υπάρχοντος πολιτισμού τότε δικαιούται να εκφράζει όπως αυτός κατανοεί τροπικά, και έξω από τα ήδη υπάρχοντα θρησκευτικά συστήματα, την πίστη του στον Θεό. Πρέπει οπωσδήποτε να υπενθυμίσω εδώ ότι ο Καζαντζάκης στα πρότυπα πολλών άλλων φιλοσόφων των 17^{ου} με 19^{ου} αιώνων επιχειρεί τη δική του προσπάθεια για δημιουργία μιας νέας θρησκείας,^[69] η οποία θα στηρίζεται και θα θεμελιώνεται πάνω στο κείμενο της *Άσκητικής*.^[70]

Επομένως το «καί τό ἕνα τοῦτο δέν ὑπάρχει» αποτελεί την τελική καζαντζάκεια έκφραση-πρόταση για την οντολογική σχέση Θεού και ανθρώπου ενταγμένη στο πολιτισμικό-φιλοσοφικό-κοινωνικό περιβάλλον της εποχής του μεσοπολέμου. Ο άνθρωπος συστρατεύεται με τον στρατευμένο για ελευθερία Θεό, γίνεται στην ολοκλήρωσή του ένα με Αυτόν, αλλά τελικά αυτή η ένωση εις το **ένα** δεν υπάρχει, δεν υφίσταται. Βουδιστικός,^[71] νιτσειϊκός, μπερξονικός και υπαρξιακός μηδενισμός.

Αυτός ο καζαντζάκειος διχασμός περί Θεού ανάμεσα στο υπαρξιακό, ως αυτό το οποίο εξ ανάγκης υπάρχει και στην οντολογική απόρριψη, ως αυτό, το οποίο, αυτό καθ' εαυτό, δεν μπορεί να υπάρχει, δεν αποτελεί αδυναμία τελικής πρότασης άρνησης, αλλά φύση και θέση της οντολογικής άρνησης αποδοχής του Θεού από τον συγγραφέα της *Άσκητικής*.^[72] Ως διανοούμενος αποδέχεται την αγωνιώδη αναζήτηση του Θεού, αποκλείει όμως τον Θεό του χριστιανισμού και επιλέγει τον «Αόρατο» Θεό, τον υπεράνθρωπο.

Παρ' όλα αυτά, όπως έχω ήδη αναφέρει, πιστεύω ότι τελικά ο Καζαντζάκης δέχεται ότι η κάθε θρησκεία και ο κάθε Θεός, τον οποίο κάθε θρησκεία καταδεικνύει, αποτελούν προϊόντα του ανθρώπινου πολιτισμού. Προϊόντα των πολιτισμικών μεταβολών. Ο σκληρός τιμωρός Γιαχβέ είχε την «άγρια όψη του Ισραήλ»^[73] κατά την πορεία αυτού του λαού μέσα στην έρημο προς τη Γη της Επαγγελίας. Ο σύγχρονος Θεός είναι ένας αμφισβητούμενος έως θανάτου Θεός, εξ αιτίας του ότι ο σύγχρονος πολιτισμός δεν αμφισβητεί μόνο το θρησκευτικό γεγονός, αλλά ταυτόχρονα αμφισβητεί και την εσωτερική αναφορά της θρησκείας, τον ίδιο τον Θεό. Ο άνθρωπος και ο πολιτισμός αποτελούν τα υποκείμενα της αμφισβήτησης της θρησκείας και του Θεού, παρ' ότι ο ίδιος ο Θεός αγαπά τον άνθρωπο στην οποιαδήποτε κοινωνική του εκδοχή:

«Αγαπά τους πεινασμένους, τους ανήσυχους, τους αλήτες»^[74], είναι πανταχού παρών:

«Ξέρω πώς είσαι παντού, Τού φώναζε· όποια πέτρα και αν σηκώσω θα σε βρώ, σε όποιο πηγάδι κι αν σκύψω, θα δω το πρόσωπό Σου...».^[75]

Αυτό το αντάμωμα όμως Θεού και ανθρώπου δεν μπορεί να γίνει μέσα από συγκεκριμένα θρησκευτικά και κοινωνικά συστήματα:

«Κάψε το σπίτι σου! Φωνάζει ο Θεός. Έρχομαι. Όποιος έχει σπίτι, δεν μπορεί να με δεχτεί. Κάψε τις ιδέες σου, σύντριψε τους λογισμούς σου. Όποιος έχει βρει τη λύση δεν μπορεί να με βρεί... Έρχομαι. Παράτα τη γυναίκα σου, τα παιδιά σου, τις ιδέες σου κι ακλούθα μου. Είμαι ο μέγας αλήτης. Ακλούθα! Περπάτα απάνω από τη χαρά κι από τη θλίψη, από την ειρήνη, τη δικαιοσύνη, τη αρετή! Εμπρός. Σύντριψε τα είδωλα τούτα, σύντριψέ τα, δε χωρώ. Συντρίψου και συ να περάσω!»^[76].

Συμπέρασμα

Επομένως, αυτή η καζαντζάκεια αναγκαιότητα για τον άνθρωπο της ύπαρξης του Θεού δικαιώνει την άποψή μου ότι ο Καζαντζάκης δεν θεολογεί, αλλά ανθρωπολογεί, θεωρώντας, τον Θεό εργαλείο κατάφασης (πιθανόν το ένα και μοναδικό) του ανθρώπου αυτού καθεαυτού. Γιαυτό επίσης και χρησιμοποιώ τον όρο ανθρωποκεντρική χριστολογία και όχι τον όρο χριστοκεντρική ανθρωπολογία. Το «salvatore Dei», κατά τον Παναγιώτη Υφαντή, προτρέπει τον άνθρωπο στην πραγματικότητα να διασώσει την ανώτερη ουσία της ανθρώπινης οντότητας.^[77] Δηλώνει, όμως, και τον υπαρξιακό διχασμό του καζαντζακικού στοχασμού στο ζήτημα του Θεού. Η τραγική αδυναμία και άρνηση της οντολογικής κατάφασης του Θεού τον οδηγεί στη λύση της αποδοχής της υπαρξιακής αναγκαιότητάς του για τον άνθρωπο.

Το καζαντζακικό ανθρωπολογικό μοντέλο προσωπογρα-φείται μέσα από τα δρώμενα του Χριστού, του Φραγκίσκου, του παπα-Φώτη, του Μανολιού και του παπα-Γιάνναρου. Σε όλα αυτά τα πρόσωπα, η κοινή καζαντζάκεια συνισταμένη είναι η απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης. Μιας κοινωνικής δικαιοσύνης προβολή του ευαγγελικού μηνύματος των Μακαρισμών και των Παραβολών της Βασιλείας του Θεού, ειδικότερα δε της Παραβολής της Τελικής Κρίσης. Από το *Ο Φτωχούλης του Θεού* στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* και από την *Άσκητική* και την *Οδύσσεια* στο *Οι Αδερφοφάδες*, ο Καζαντζάκης καταγράφει τις αντιλήψεις του για την κοινωνική αδικία, τους πλουσίους, την δικαιοσύνη, τη κοινωνική επανάσταση και ανατροπή, συνδυάζοντας μέσα από αυτές τις αντιλήψεις βιβλικές απόψεις, πρωτοχριστιανικές κοινότητες, ασκητικά ιδεώδη και ουτοπικές κομμουνιστικές θεωρίες:

«Θα σας φέρνω λοιπό κάθε τόσο, ό,τι χρειάζεται να μην τα κακαρώσετε· θα κλέβω από τους πλουσίους να ταΐζω τους φτωχούς· δεν είναι δίκιο; Τι κουνάς το κεφάλι, πάτερ Φραγκίσκο; Σίγουρα όχι ο Θεός, αλλά ο Σατανάς μοίρασε τ'αγαθά στον κόσμο· γιατί και τα μοίρασε τόσο παράνομα· ε, το λοιπόν θα βάλω τάξη».^[78]

Το μέλημα του Καζαντζάκη, κατά τον Παναγιώτη Υφαντή, δεν είναι η νοηματοδότηση μιας νέας θεολογίας.^[79] Ο Καζαντζάκης αντιστρατεύεται, διότι δεν ικανοποιείται υπαρξιακά, το οποιοδήποτε υπάρχων θρησκευτικό σύστημα και όπου κριτικά «θεολογεί», η θεολογία του είναι αναμφίβολα ανθρωποκεντρική και κοινωνιοκεντρική. Ο Χριστός, ο Φραγκίσκος, ο παπα-Φώτης, ο Μανολιός, ο παπα-Γιάνναρος σμιλεύονται στην πένα του Καζαντζάκη ως πρόσωπα-εργαλεία της δικής του υπαρξιακής κατάφασης του αγώνα για ελευθερία. Πρόκειται για υπέρμετρη φιλοδοξία, φιλαρέσκεια, ιδιάζουσα προσωπική αλαζονεία; Για ενθουσιασμό, αγωνία υπαρξιακή, ηρωισμό, εκούσια σταύρωση;

Πιθανόν, το καθένα ξεχωριστά, και συνάμα όλα.

Δρ. Χριστόφορος Αρβανίτης

εκλ. Επίκουρος καθηγητής Κοινωνιολογίας

του Χριστιανισμού και της Θρησκείας